

A.G. SCHULTE

# Gebrandschilderd glas in de kleine Eusebiuskerk te Arnhem

...nog even dit gezegd...., voordat het glas het loodje legt.

## Een tijdvak aan gruzelementen

Soms kom je in een archief merkwaardige zaken tegen. In de jaren zestig deponeerde de toenmalige deken van Arnhem, **mgr. J. van Rossum** een gedeelte van het parochiearchief van de *St. Walburg Basiliek* in het Arnhemse gemeentearchief. Sindsdien staan die boeken, ordners en folianten rustig in het dépôt. Op de onderste plank van de kast staat ook nog een kartonnen doos met wat spulletjes: een miniatuur keltje, wat devotionalia, een oude porcelein pijpkep van een van de oud-pastors en onderin, tussen wat vergeelde kranten, een paar scherven gebrandschilderd glas. Ze moeten, met nog enige andere fragmenten, verzameld zijn uit de puinhopen van de tijdens de slag om Arnhem in 1944 verwoeste Walburgkerk. Een paar kopjes zijn later verwerkt in vensters van de 'mager' gebouwde naoorlogse pastorie aan de **Eusebiusbuitensingel** nr. 9.

Een scherf in je hand, een nutteloos relict van neogotische snit, dat nauwelijks iets voorstelt.

*Je kunt je er hooguit mee in de vingers snijden.*

*Waarom feitelijk bewaard?*

*Als waarschuwing wellicht?*

*Een stil protest tegen die vernietiging en barbarij van toen, daar onder in die oude schoenendoos?!*

## Oorlogsschade

Arnhem heeft zwaar geleden in de septemberdagen van 1944 en tijdens de daarop volgende bevrijding van de stad in het voorjaar van 1945.

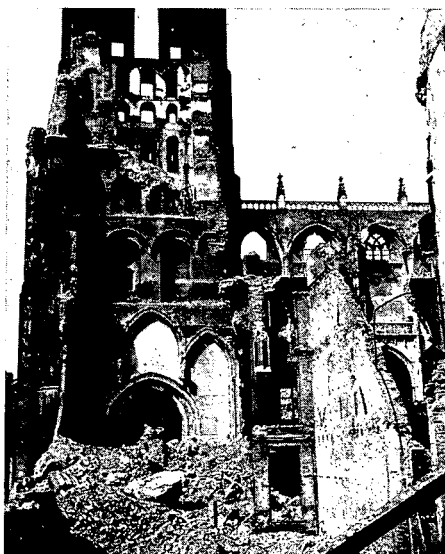
Van de oude kerken in de binnenstad stonden niet veel meer dan de muren en kapot geschoten torens overeind.

Ook buiten de eigenlijke brandhaard is de schade enorm geweest. De bombardementen, explosies en beschietingen hebben de stad grotendeels ontglaasd. Woonhuizen, winkels en kantoren, openbare gebouwen en kerken kampten allemaal met hetzelfde probleem: glasschade (1).

Juist de kerken waren in het bezit van een rijkdom aan glas-in-lood. De *Grote of Eusebiuskerk* verloor een groot deel van haar beglazing, waarvan overigens maar een klein gedeelte figuratief was (2). De *St.-Walburgkerk* leed een enorme schade. Niets bleef gespaard van de transeptramen uit 1867, evenmin van de beglazing van de hand van de Utrechtse glazenier *Heinrich Geuer* uit 1886 in de noorderzijbeuk en van het Roermondse atelier *Nicolas* uit 1908 in de zuidbeuk (3). De naburige kapel van de zusters van het liefdesgesticht *'Insula Dei'* en de *Waalse kerk* verging het niet beter.

Ook de figurale koorbeglazing en een transeptraam van de *St.-Martinuskerk* aan de *Steenstraat*, een ensemble van *Heinrich Geuer*, verdween (4). De *Lutherse kerk* aan de *Spoorwegstraat* verloor haar met wapens en christelijke symbolen gedecoreerde koorvensters (5). Het glas in de *St.-Janskerk* aan de *Hoflaan* werd eveneens door een explosie weggeslagen (6).

De opmars van de *Airborners* vanuit



**Schrijnend resultaat van oorlogsgeweld. De Grote of Eusebiuskerk in puin door oorlogsgeweld in 1944.**

**Hodie mihi, cras tibi. Wat is het verschil tussen verwoesting toen en sloop anno nu? We doen het nu zelf.**

Oosterbeek naar de Rijnbrug via *Onderlangs* en de *Utrechtseweg* maakte de R.K. *St.-Eusebiuskerk* aan het *Nieuwe Plein* tot een van de eerste slachtoffers. De gehele beglazing van het koor en van de linker zijbeuk ging verloren. Ofschoon niet op de meter nauwkeurig aan te geven gingen honderden vierkante meters figuuraal gebrandschilderd glas verloren, dat overwegend uit het laatste kwart van de 19de eeuw stamde.



**St.-Martinuskerk, Arnhem. Mgr. H. van de Wetering dient het sacrament van het Vormsel toe aan de kinderen van de familie Kohlmann. Gebrandschilderd glas door atelier Nicolas en Zonen, Roermond, 1922 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).**

## Ongeschonden schoonheid

Wat behouden bleef waren de vensters in het schip van de *St.-Martinuskerk* aan de *Steenstraat*: het prachtige *Martinus-raampje* boven de ingang, het zangersglas in de toren, de decoratie in de doopkapel en de cyclus met de *Zeven Sacramenten*, waaronder de prachtige, uit 1922 daterende portretgroep van de *familie Kohlmann*, geschaard rond de Utrechtse aartsbisschop *mgr. H. Van de Wetering*, die het *Vormsel* toedoet (7).

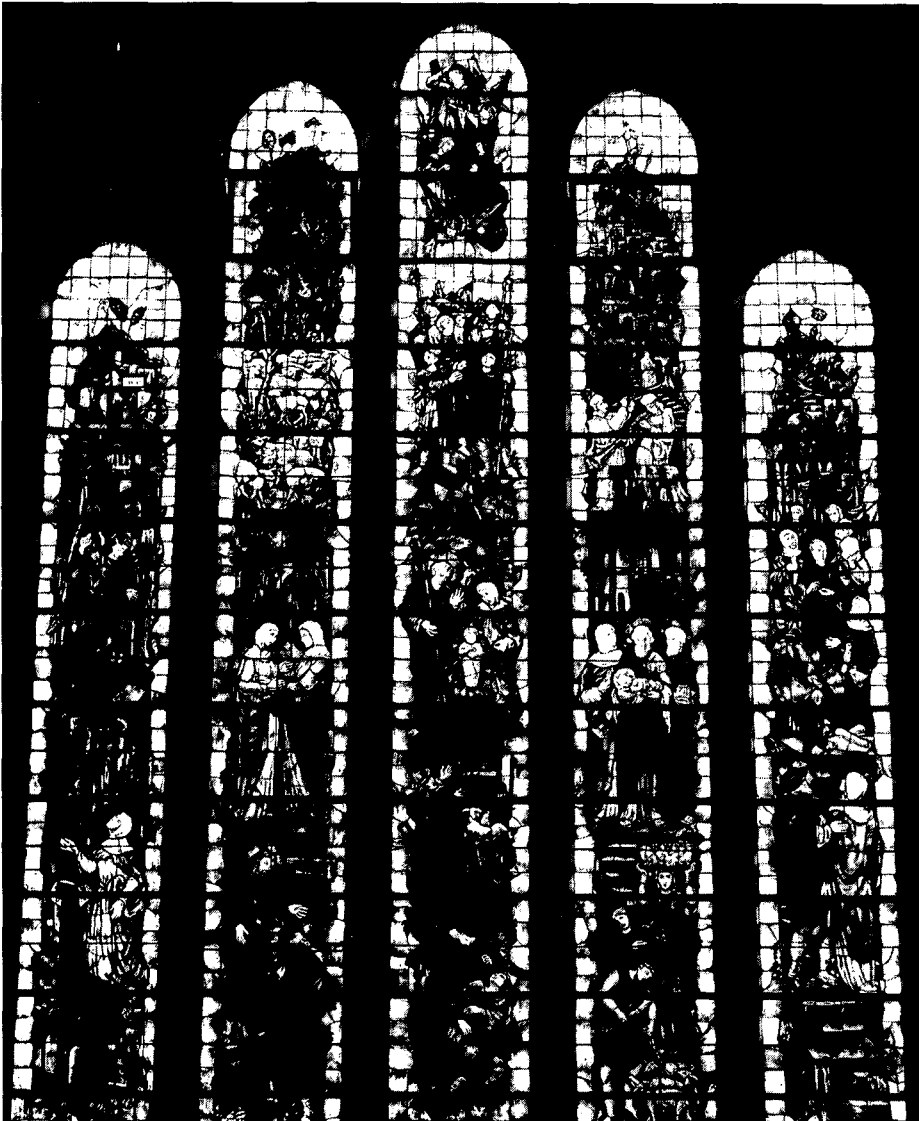
Eveneens ongeschonden bleven de drie grote, uit vijf lancetten bestaande koor- en transeptramen in de *O.L. Vrouwekerk* aan de *Van Slichtenhorststraat* met voorstellingen van de *Geheimen van de Rozenkrans*. Het koorvenster met Oud- en Nieuw Testamentische concordansen-afbeeldingen van de 'droevige geheimen' werd in 1912 geleverd door het Roermondse atelier van de firma *Nicolas* (8).

In 1935 vervaardigde *Joep Nicolas* de beide transeptramen, sterk verwant aan de cyclus van de zeven smarten van *Maria*, die hij door toedoen van kapelaan *Frits van der Meer* in 1931 voor de r.k. kerk van *St. Martinus* in *Oud-Zevenaar* maakte (9).

## Een stralend decennium

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn de r.k. kerken van *St. Walburg*, *St. Jan* en *St. Eusebius* in de koorramen van de Lutherse kerk opnieuw beglaasd.

In de *St.-Walburgkerk*, die volledig moest worden herbouwd, bleef de figurale beglazing beperkt tot de sacramentskapel. Hiervoor maakte de Arnhemse kunstenaar *Joop Janssen* in 1952 een op vroeg-middeleeuws Frans glas geïnspireerde, kleine cyclus met de voorstellingen van de zeven sacramenten en de geschiedenis van de verwoesting en herbouw van de kerk (10). *Joop Janssen*, die ook andere opdrachten ter versiering van de dekenale kerk van



O.L. Vrouwekerk, Arnhem. Linker transept-venster met de uitbeelding van de 'Blijde Geheimen van de Rozenkrans', v.l.n.r. Annunciatie - Visitatie - Geboorte - Opdracht in de Tempel - De twaalfjarige Jezus in de Tempel. Gebrandschilderd glas door Joep Nicolas, 1937 (foto RDMZ).

St. Walburg ontving, kreeg in 1947 van het kerkbestuur van de Eusebiusparochie het verzoek om de kerk aan het *Nieuwe Plein* opnieuw van glas-in-lood ramen te voorzien (11).

Na een proefbeglazing in het koor kreeg Joep Janssen de opdracht om ook de vensters in de zijbeuken en aan deingangszijde aan het Nieuwe Plein te leveren. Na 14 jaar was de reeks in 1961 bijna voltooid. Eenmaal goed van start gegaan zag het er naar uit, dat met het eeuwfeest van de kerk (1863-1963) het neogotische gebouw in een nieuwe glazen feesttooi zou kunnen pronken.

De zijbeukvensters zouden in navolging van de oude, deels nog bestaande vensters opnieuw aan de twaalf apostelen worden gewijd. De oude ramen uit 1865 bestonden uit grotendeels ornamentaal uitgevoerde panelen tussen de brugstaven en in de vensterkoptraceringen het portret van een apostel met een naambanderol. Ze waren uitgevoerd door de firma *F. Nicolas* uit Roermond. De figurale gedeelten waren vervaardigd naar tekeningen van *prof. Kleyn* uit Wenen en moesten voor de uitvoering in glas aan het kerkbestuur worden voorgelegd (12).

### Een monumentale reeks

Voor de beglazing van de vijf koorvensters werd gekozen voor één thema: de aanbidding van de *Drieëenheid* met centraal het *Apocalyptisch Lam*, omringd door engelen en heiligen, en alle volkeren van de aarde verenigd rond het Eucharistisch offer in een grote bonte mengeling van kleuren. Een versmelting van hemel- en aardbewoners in een groots visioen.

Opmerkelijk is de plaats die de patronen van de Arnhemse parochiekerken hierbij innemen. In de onderste zone zijn duidelijk de portretten van schenkers te zien tegen de achtergrond van de herrijzende stad. Bescheiden, onder in het rechter venster, heeft ook de glazenier zichzelf geportretteerd met schetsboek en tekenstift. Het nieuwe programma voor het schip sloot aan bij het oude, echter met dit verschil dat bij de nieuwe apostelserie twee of meer episodes uit het leven van elke discipel zijn opgenomen, terwijl in de vijfpas van de vensterkop de heilige steeds in hemelse glorie of als martelaar met het bij hem behorende vaste attribuut is afgebeeld. De cyclus is op één na voltooid; alleen de levensgeschiedenis van de apostel *Matthias* ontbreekt (13).

De toenmalige pastoor *Th. A. Ariëns* bedacht de scènes, koos de bijbehorende bijbelteksten en gaf de toepasselijke symbolen en emblemen aan. Het voor een gewone parochiekerk grootscheeps aangepakte beglazingsprogramma bracht uiteraard de gemoederen in beweging. Over de uitvoering van de nieuwe ramen bestond verschil van inzicht en appreciatie, blijkens de polemiek in de pers. Pastoor Ariëns nam als 'auctor intellectualis' van het iconografisch programma de glazenier volledig in bescherming tegen de critici.

Na het enthousiasme van het begin van de jaren '60 werd het allengs moeilijker om de cyclus te voltooien. In 1963 waren de fondsen uitgeput en de animo geslonken, zodat het twaalfde raam niet meer werd gerealiseerd en ook de beglazing aan deingangszijde maar ten dele werd vervangen (14).

### Hier zal geen steen op de ander blijven

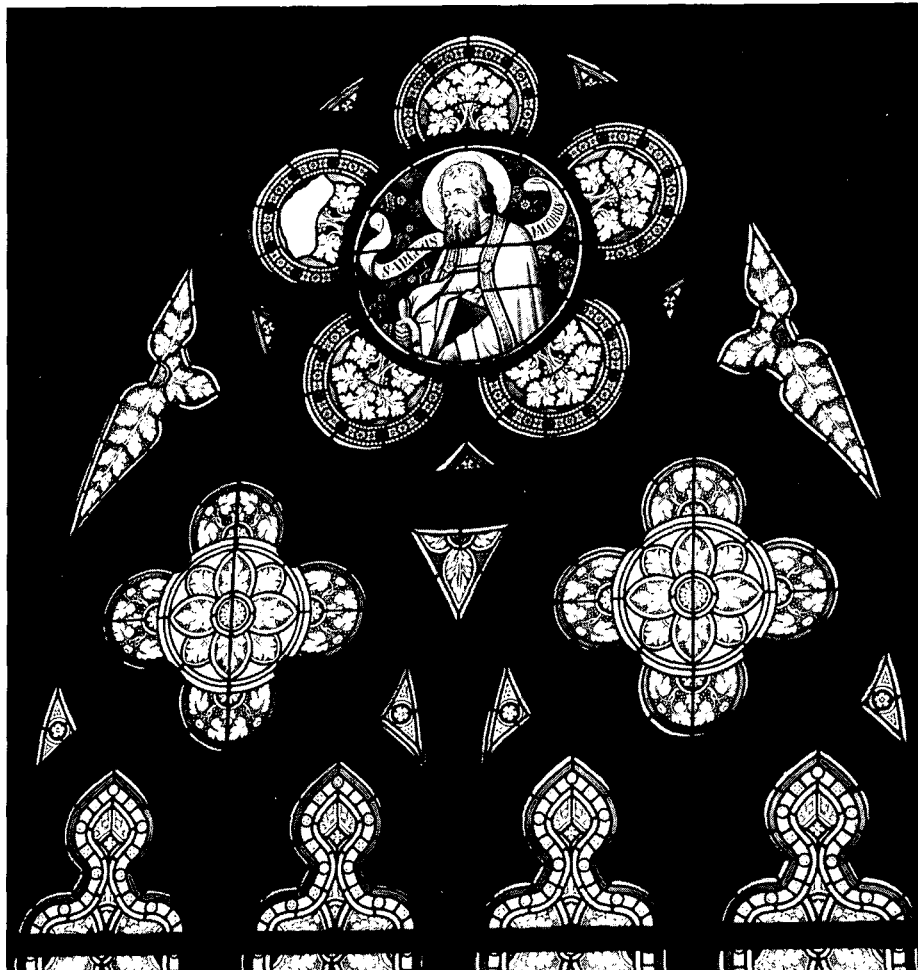
In 1969 verscheen de eerste donkere wolk aan de hemel. De dreigende woorden op het raam van de apostel *Simon de Zeloot*, doelend op de verwoesting van Jeruzalem, leek ook een profetische klank in te houden voor het kerkgebouw zelf. Een rapport van het *Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI)* kwam tot de conclusie dat van de drie binnenstadkerken (*Walburg*, *Martinus* en *Eusebius*) er mettertijd wel een zou moeten worden opgegeven in verband met de toenemende ontvolking van het centrum en het teruglopen van de kerkgang in het algemeen (15). De *Eusebiusparochie* schrompelde de daaropvolgende jaren ineen tot een te kleine groep van gelovigen.

Ondanks de dreiging van sluiting werd de kerk in 1972 als voorbeeld van 'stucadoorsgotiek' op de rijksmonumentenlijst geplaatst, waarop zij al 10 jaar prijkte 'vanwege' enige kostbare inventarisstukken, waaronder de zilveren schrijn van *St. Eusebius* (16). De kerk werd in 1985 definitief gesloten en vormt sedertdien een van de meest besproken godshuizen van Nederland. Na jarenlang touwtrekken zal de sloop een feit worden. Voor de plek staat hoogbouw op het programma, een 23 verdiepingen hoge kantoor- en woontoren naar ontwerp van *Rem Koolhaas*, aan de rand van het kleinschalige stadshart. Het toekomstig lot van de kerk is uiteindelijk in handen gelegd van de *Gemeente Arnhem*, waarmee een voorlopig koopcontract is afgesloten, maar die volgens de verkoopvoorwaarden de verplichting op zich heeft genomen om de kerk te slopen (17).

Voor de in het kerkgebouw aanwezige cultuurhistorisch waardevolle objecten en elementen dient in overleg door kerkbestuur en gemeente een oplossing te worden gevonden (18).

### Een waardevolle last

De nieuwe eigenaresse krijgt voor de som van f 600.000,- wel waar voor haar geld. Met het gebouw op de stellig lucratieve locatie tussen station en stadscentrum komt zij in het bezit van plus minus 250 m<sup>2</sup> gebrandschilderd glas. Daar moet nog een bestemming voor gezocht worden. En wel op zéér korte termijn (18).



St.-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein, Arnhem. Ornamenteel glas met in de vensterkop de apostel Jacobus Minor. Gebrandschilderd glas uit 1865, naar ontwerp van prof. Kleyn uit Wenen, uitgevoerd in het atelier van de Firma Nicolas in Roermond (foto RDMZ).

Het zou immers een daad van ongehoord vandalisme zijn, als de beglazing ook het slachtoffer zou worden van niet tijdig genomen maatregelen tot bescherming en conservering. Gezocht moet worden naar een passende bestemming. Er is reeds gesuggereerd om de beglazing over te brengen naar het nieuw te bouwen ziekenhuis, met de bouw waarvan in 1989 zal worden gestart.

Mocht dat mislukken, dan zou de beglazing buiten Arnhem wellicht een veilige nieuwe setting kunnen krijgen. Ik geef graag een suggestie. Zowel qua inhoud als factuur zou de cyclus een prachtig educatief ensemble vormen in het Bijbels Openluchtmuseum 'De Heilige Landstichting'.

### Eén uit velen?

De afbraak van kerken heeft in het jongste verleden al vaker geleid tot de ondergang van monumentale ensembles, waarbij sculptuur, schilderijen en met name glasdecoraties, die ongetwijfeld het meest kwetsbaar zijn en het moeilijkst zijn te herplaatsen of te bewaren, als 'non valeur' verloren gaan.

In feite hebben we nog maar van doen met de eerste symptomen van het gigantisch vraagstuk: wat te doen met het door kerksluiting en -afbraak vrijkomende 'monumentale kerkelijke kunstbezit' ten einde veel onvervangbaars van een definitieve ondergang te redden. Dit vraagstuk zal in de komende jaren alleen maar groter worden. Het is een nationaal probleem, dat

wel wordt onderkend, maar waarop geen of althans onvoldoende actie wordt ondernomen. Nergens ligt een rampenplan klaar, waarmee de komende schade binnen bepaalde perken kan worden gehouden. Nederland inventariseert zichzelf straks beurs, maar trekt niet de beurs om het dreigend gevaar in de praktijk te keren. Op initiatief van de Rijksdienst voor Beeldende Kunst wordt momenteel gewerkt aan een reizende overzichtstentoon-

*Het middelste en de twee rechter koorvensters in de St.-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein. Afgebeeld zijn onder meer de Arnhemse kerkpatronen Martinus, Eusebius en Walburgis, schenkers en rechts onder het zelfportret van de glazenier Joop Janssen (foto RDMZ).*

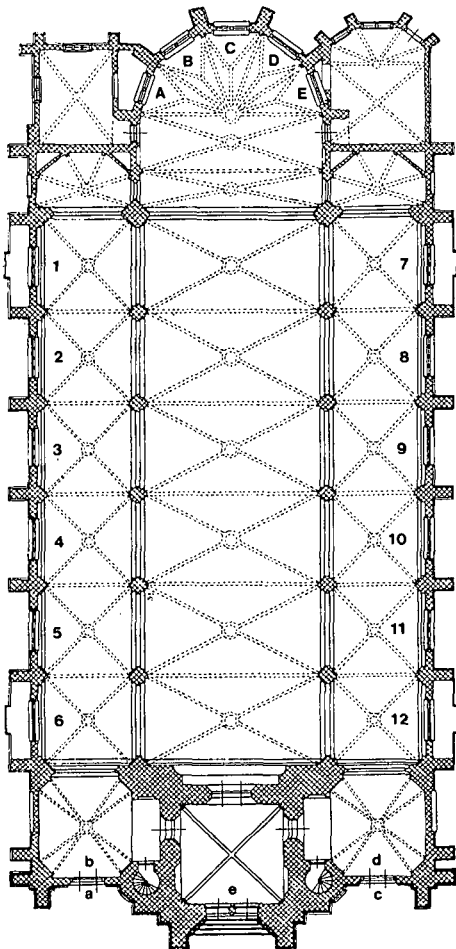


stelling waarin de Nederlandse bijdragen aan de glazenierskunst in een kader worden gezet. Het is navrant te bedenken dat tegelijkertijd zoveel met de ondergang wordt bedreigd. Blijft de vraag: wat doen wij met onze erfenis?  
Antwoord: we gooien ons zelf de glazen in!

*A.G. Schulte is wetenschappelijk medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, lid van de Arnhemse monumentencommissie en bestuurslid van het Arnhemse Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur'.*

### Noten

1. P.R.A. van Iddekinge, *Arnhem '44/45. Evacuatie, Verwoesting, Plundering, Bevrijding, Terugkeer*, Arnhem 1981.
2. De Grote- of Eusebiuskerk bezat slechts enkele ramen met figurale voorstellingen, o.m. wapenglazen in het transept en een allegorisch raam in de kooromgang.
3. J. van Oostveen O.P., *Velua Catholica*. Tweede deel 1600-1953, Apeldoorn 1953 (eigen uitgave), blz. 236-237. De tekst is grotendeels gebaseerd op *De kerk en parochie van St. Walburgis te Arnhem. Gedenkboek bij het eeuwfeest van de teruggave der kerk 22 juli 1908*, Arnhem 1908, blz. 37-38 en 45-46.
4. A.G. Schulte, *Een eeuw onder de dekmantel, St. Martinuskerk in Arnhem, 1875-1975*, Arnhem 1975, blz. 33-39 (beschrijving van de bestaande en verloren gegane vensters).
5. F. West, *De Geschiedenis van de Evangelisch Lutherse Gemeente Arnhem*, gestencilde uitgave 1977, blz. 16. In de koorsluiting van de Evangelisch Lutherse kerk in de Spoorwegstraat zijn de drie vensters thans beglaasd met door kerkelijke hoogfeesten: Kerstmis (geboorte en verkondiging aan de herders); Pasen (een engel en vrouwen bij het geopende graf), 1975; Pinksteren (nederdaling van de H. Geest over de apostelen), 1980.
6. Parochiegids St. Jan, 1970, uitgegeven bij gelegenheid van het 75 jarig bestaan van de parochie. Deze kerk aan de Verlengde Hoflaan is in 1959-1960 opnieuw beglaasd door Alphons Laudy uit Heerlen. In het kerkportaal zijn kleine glas-in-lood ramen van A. Asperlagh.
7. Zie noot 4, blz. 36 en 38.
8. De kerk van O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen werd gebouwd in 1911-1912 naar ontwerp van architect W.G. Welsing uit Arnhem, die in den lande vooral bekend is om zijn ontwerpen voor winkelpanden van de fa. P. de Gruyter en Zn. Het neogotische venster in het brede rechtgesloten koor is met de bouw opgeleverd in 1912. De vensters van Joep Nicolas, aangebracht als geschenk bij het zilveren jubileum van de bouwpastoor J.A. Nieuwenhuis, zijn tamelijk onbekend gebleven. Zie: Van Oldenburg Ermke, *'Moderne religieuze glazenierskunst', Het Gildeboek, XX (1937)*, blz. 138 (abusievelijk als kerk van O.L. Vrouw Rozenkrans).



Plattegrond van de St.-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein met aanduiding van de plaats van de verschillende voorstellingen. A-E: Koorvensters, een groots tafereel; 1-12: Apostelserie; a-e: de vier kerkvaders en Christus Hemelvaart (zie noot 13 en 14). Tekening door A. Warffemius.

9. Claire Nicolas White, *Joep Nicolas, leven en werk*, Venlo 1979, blz. 53; Ab. Hendriks, *Oud Zevenaar en Ooij, dubbel-kerk, dubbel-dorp*, Zevenaar 1982, blz. 48-52.
10. C. Venings, *De kerk van St. Walburgis te Arnhem*, Arnhem 1953 (gestencilde uitgave), blz. 16 nr. 34. J.J.H. van Rossum en H.P.R. Rosenburg, *De St. Walburgskerk te Arnhem, geschiedenis en beschrijving*, Arnhem 1962, s.v. sacramentskapel.
11. Th. A. Ariëns, 'De ramen in de St. Eusebius', in: *Parochiegids bij het eeuwfeest van de Parochie St. Eusebius te Arnhem*, 1963, blz. 15-23.
12. C.J.M. Schulte-van Wersch en A.G. Schulte, 'De Sint Eusebiuskerk te Arnhem. Een nieuwe kerk aan een nieuw plein', in: *Arnhem elf facetten van de 19de en 20ste eeuw*, Zutphen 1983, blz. 83.
13. De apostelramen zijn als volgt in de kerk geplaatst, gezien van voor naar achter:  
linker zijbeuk:  
1. Petrus [1]  
2. Jacobus Maior [3]

3. Philippus [5]
  4. Mattheus [7]
  5. Jacobus Minor [9]
  6. Simon Zelotes [11]
- rechter zijbeuk:  
7. Andreas [2]  
8. Johannes Evangelist [4]  
9. Bartholomeus [6]  
10. Thomas [8]  
11. Judas Thaddeus [10]  
12. Matthias [12] (niet uitgevoerd)

Het twaalfde raam behield de neogotische ornamentale uitmonstering en de portretbuste van Jacobus Minor.

De volgorde van de apostelreeks is gebaseerd op het Evangelie van Mattheus hoofdstuk 10, vers 2-4. Men vindt deze volgorde ook terug in het evangelie van Lucas, hoofdstuk 6, vers 14-16.

De volgorde loopt van het priesterkoor naar het zangkoor, telkens van links naar recht.

14. Verder zijn aan de ingangsevel nog aanwezig de oude vensters uit 1865 met tapijtbeglazing en portretbustes van de kerkvaders in de vensterkop: paus Gregorius de Grote en St. Augustinus; voorts door Joop Janssen boven de zijdeuren: de kerkvaders Ambrosius en Hiëronymus.

St.-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein. Episodes uit het leven van de apostel Jacobus (Maior) (foto RDMZ).



St.-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein. Het venster gewijd aan het leven van de apostel Philippus (foto RDMZ).

15. Een stadkerk in wording. Situatie en perspectief van de r.k. kerkorganisatie te Arnhem, KASKI-rapport, memorandum no 174, oktober 1968, passim.
16. De roerende goederen zijn grotendeels in veiligheid gebracht in de Basiliek van St. Walburgis. In een van de zijkapellen is een Schatkamer ingericht voor het kerkelijk vaatwerk. Zie voor het oude bezit: P.J. te Poel, *Arnhem's wel en wee weerspiegeld in zilver*, uitgave Schatkamercommissie i.s.m. de Stichting 'Oude Gelderse Kerken', 1988.
17. De betreffende bepaling luidt: 'Voor bij sloop vrijkomende onderdelen van het gebouw waaraan, op culturele of andere gronden belang wordt gehecht, zullen in gezamenlijk overleg passende bestemmingen gezocht worden'. (*Contactblad St. Walburg en St. Eusebiusparochie nr. 14 (15-10 t.e.m. 4-11-1988)* blz. 5.
18. Het is inmiddels al weer vijf jaar geleden dat in de pers expliciet het glas aan de orde kwam: 'Bestemming voor inhoud Sint Eusebius, maar kerkramen kind van de rekening', in: *De Gelderlander*, vrijdag 2 december 1983.